

MICHAŁ BACZKOWSKI

Instytut Historii, Uniwersytet Jagielloński

ORCID: 0000-0002-9717-1046

WPŁYW UKSZTAŁTOWANIA TERENU GALICJI NA AUSTRIACKIE PLANOWANIE WOJSKOWE

THE INFLUENCE OF THE TERRAIN OF GALICIA ON AUSTRIAN MILITARY PLANNING

Abstract

Galicia, regardless of the territorial changes in 1795–1846, was a country open to possible aggression from the west, north and east. The only serious natural barrier – the Carpathian ridge – was the internal border of the Habsburg Monarchy. Austrian staff in the years 1779–1783 mapped Galicia and identified possible natural obstacles (rivers, hills) that could be used for improvised defence. Military plans from 1810–1848 most often stated that Galicia was impossible to defend against aggression (e.g. Russian), and that resistance should only be put up in the Carpathians. It was only from 1846 (annexation of Kraków), and especially from 1850 (new fortification plan for Austria), that Galicia was recognised as the area of a future manoeuvre war with Russia (or Prussia). Therefore, attempts were made to use the few natural obstacles to strengthen the country's defence: rivers (Vistula, San, Dniester) and, to a lesser extent, the heights of the Carpathians (mainly to secure communication routes for military purposes). The main military investments: the Kraków and Przemyśl fortresses and the strengthened San-Dniester line were intended primarily to protect the mobilisation of the monarchy's own troops intended for the offensive against Russia. Secondly, they were given purely defensive tasks: blocking the operational line towards Vienna (Kraków) and Budapest (Przemyśl), using the existing river network and the hills of the northern slopes of the Carpathians. Galicia's modest natural values were also used in this way during World War I.

Keywords: Galicia, 19th century, topography, military history, Austrian war planning

Słowa kluczowe: Galicja, XIX wiek, topografia, historia wojskowości, austriackie planowanie wojenne

© 2025. The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

Badania polskich i austriackich historyków wojskowości oraz badaczy dziejów architektury militarnej dotyczące austriackiego, a następnie austro-węgierskiego planowania strategicznego oraz związanych z nim inwestycji fortecznych na obszarze Galicji na ogół nie uwzględniały uwarunkowań geograficznych tego kraju¹. Z czego to wynikało? Przede wszystkim historia tej problematyki, szczególnie przed 1850 rokiem, była do niedawna bardzo słabo znana. Dla badaczy polskich było oczywiste, że granice zaboru austriackiego z Rosją (względnie z Prusami) przebiegały po terenach niestanowiących bariery trudnej do sforsowania². Uczni austriacy zdawali się w ogóle pomijać problem ukształtowania Galicji w kontekście planowania wojennego. Niewątpliwie ogromny wpływ na zignorowanie przez nich tej kwestii wywarły koncepcje szefa sztabu armii austro-węgierskiej Franza Conrada von Hötzendorf z pierwszych lat XX wieku, który był rzecznikiem ofensywnej wojny manewrowej na północ od Karpat i niemal całkowicie lekceważył istniejące tam przeszkody naturalne. Poglądy jego, opublikowane w charakterze wspomnień w latach 1921–1925, a następnie powtórzone w oficjalnej historii armii austro-węgierskiej podczas I wojny światowej, wydanej w latach 1931–1938, w dużym stopniu zaważyły na postrzeganiu galicyjskiego teatru działań wojennych przez późniejszych historyków³. Stąd też w ich dociekaniach dominowały na ogół rozważania dotyczące stosunku sił potencjalnych przeciwników, przebiegu linii operacyjnych traktowanych często zbyt pochopnie jako niepodlegający dyskusji kierunek działań zbrojnych wroga, a wreszcie charakterystyka uwarunkowań o charakterze politycznym⁴.

Wydaje się, że ignorowanie w literaturze przedmiotu znaczenia przeszkód naturalnych na terenie Galicji, skądinąd niewielkich poza głównym grzbieciem Karpat, wynikało przede wszystkim z braku przeprowadzenia poważniejszych kwerend archiwalnych przez kolejnych badaczy⁵. Tymczasem nawet wybiórcza

¹ Marian Zgórniak, *1914–1918. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1987), 51–52; Eduard von Steinitz, Theodor Brosch von Aarenau, *Die Reichsbefestigung Österreich-Ungarns zur Zeit Conrad von Hötzendorf*, Ergänzungsheft 10 zum Werke *Österreich-Ungarns letzter Krieg* (Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1937), 7; Juliusz Bator, *Wojna galicyjska* (Kraków: Libron, 2005), 30–42; Jan Dąbrowski, *Wielka Wojna 1914–1918* (Kraków: Wydawnictwo Trzaska, Evert, Michalski, 1937), 135–139.

² Jeden z popularnonaukowych tekstów z 1910 r. dotyczących tego zagadnienia: Józef Piłsudski, „Geografia militarna Królestwa Polskiego”, w *Pisma zbiorowe Józefa Piłsudskiego*, t. III (Warszawa: Instytut Józefa Piłsudskiego, 1937), 37–50.

³ Franz Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit 1906–1918*, Bd. 1–3 (Wien-Leipzig-München: Rikola, 1921–1922); *Österreich-Ungarns letzter Krieg*, hrsg. Edmund Glaise von Horstenau, Bd. I (Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1931); Steinitz, Brosch von Aarenau, *Die Reichsbefestigung*, 6–8.

⁴ Steinitz, Brosch von Aarenau, *Die Reichsbefestigung*, 7; Marian Zgórniak, *1914–1918. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1987), 78–90. Tam też starsza literatura przedmiotu.

⁵ O stanie wiedzy na temat powiązania uwarunkowań geograficznych Galicji z jej możliwościami obronnymi na przeł. XVIII/XIX w., zob. np.: Franz Forstner, *Twierdza Przemyśl* (Warszawa: Bellona, 2000), 36–37. Autor całkowicie pominął rezultaty prac kartografów wojskowych prowadzonych pod kierunkiem ppłk. Friedricha von Miega z lat 1779–1783,

analiza ogromnego materiału rękopiśmiennego i kartograficznego z lat około 1778–1914 ujawnia, że austriaccy planiści (zazwyczaj oficerowie wojsk inżynierskich, względnie kwatermistrzostwa lub Sztabu Generalnego) przeprowadzili zaawansowane studia nad wykorzystaniem do celów wojskowych wszelkich przeszkód naturalnych na tym terenie. Brano pod uwagę większe i mniejsze rzeki, mokradła, doliny górskie lub podgórskie, wąwozy, przełęcze, najrozmaitsze wzniesienia – nie tylko karpackie, lecz także Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. Stąd też problem ten zasługuje na nieco bliższą charakterystykę.

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Źródła do badania związku ukształtowania pionowego oraz sieci rzecznej Galicji z planowaniem wojennym monarchii habsburskiej są bogate, różnorodne, ale o bardzo zróżnicowanej wartości poznawczej⁶. Należy wśród nich wymienić najważniejsze grupy zespołów archiwalnych przechowywane w zbiorach wiedeńskiego Kriegsarchiv:

- koncepcje i konkretne projekty całościowego ufortyfikowania monarchii habsburskiej wraz z Galicją (od 1810 r.),
- projekty ufortyfikowania samej tylko Galicji, jej większej lub mniejszej części oraz analizy dotyczące najważniejszych miejsc strategicznych kraju (od 1812 r.),
- plany wzniesienia konkretnych fortyfikacji stałych i polowych oraz szkice gotowych obiektów w wybranych punktach lub w obrębie linii obronnych Galicji uwzględniające wykorzystanie lokalnych przeszkód naturalnych (od 1778 r.),
- ogólne plany wojenne, koncepcje mobilizacji i dyslokacji wojsk na wypadek konfliktu zbrojnego, memoriały dotyczące prowadzenia wojen

budowę ufortyfikowanego obozu wojskowego w Wieliczce w 1778 r., wzniesienie szeregu fortyfikacji polowych w 1790 r. w oparciu o linię górnej Wisły i wzniesienia Pogórza Beskidzkiego oraz Beskidu Małego, prace studyjne z lat 1800–1805 dotyczące wykorzystania militarnego wzgórz i wąwozów Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej etc. Jeszcze gorzej na tym tle wypada monografia: Kurt Mörz de Paula, *Der österreichisch-ungarische Befestigungsbau 1820–1914* (Wien: Stöhr, 1997), 10–12 i 18–20, w której zabrakło jakiegokolwiek wzmianki na temat ukształtowania pionowego Galicji, por. też: Joseph Paldus, „Die Einverleibung Galiziens und der Bukowina in die österreichische Monarchie im Jahre 1772”, *Mitteilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien* 59 (1916): 417–455; Waldemar Bukowski, Andrzej Janeczek, „Mapa józefińska Galicji (1779–1783) w przededniu edycji. Przedmiot i założenia programu wydawniczego”, *Studia Geohistorica. Rocznik Historyczno-Geograficzny* 1 (2013): 91–112.

⁶ Podstawowe materiały źródłowe do dziejów geohistorii Galicji pod względem planowania wojennego przechowywane są w zbiorach Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv Wien (ÖStA/KA). Pomocniczy i uzupełniający charakter mają materiały w zbiorach Österreichisches Staatsarchiv/Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien (ÖStA/AVA), Österreichisches Staatsarchiv/Finanz- und Hofkammerarchiv Wien (ÖStA/FHKA), Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie [Центральний державний історичний архів України, Львів] (CPAHUL) oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie (CAW).

- z sąsiadami monarchii habsburskiej (Prusy w latach 1778–1870, Rzeczpospolita w 1790 r., Rosja od 1810/1812 r.),
- analizy możliwych działań agresywnych potencjalnych przeciwników prowadzone zgodnie z materiałami wywiadowczymi i analizą sytuacji politycznej (od 1800 r.),
 - materiały dotyczące budowy dróg w Galicji o znaczeniu państwowym (pocztowym) i militarnym (od 1785 r.),
 - materiały dotyczące układu projektowanej sieci kolejowej w Galicji z uwzględnieniem ich zadań strategicznych (od 1837 r., na szerszą skalę od 1854 r.),
 - opisy geograficzne Galicji, szczególnie pod kątem analizy sieci rzecznej (od 1772 r.),
 - zdjęcia topograficzne Galicji (od 1779 r.),
 - różne materiały kartograficzne, w tym mapy i plany z zaznaczonymi projektami umocnień lub zasadami dyslokacji wojska, zwykle bez części opisowej, a często i bez datacji (koniec XVIII i XIX w.).

Akta te były przede wszystkim wytworem najwyższych władz wojskowych: odpowiednich referatów Nadwornej Rady Wojennej (1772–1848), a następnie Ministerstwa Wojny (1848–1918), Kancelarii Wojennej Jego Cesarskiej Mości (1848–1918), Sztabu Generalnego (1816–1918, szczególnie referatu *Operationsbüro* 1868–1918) oraz Dowództwa Wojsk Inżynieryjnych (1772–1918). W mniejszym stopniu były także oryginalnym dziełem oficerów sztabowych oddelegowanych do Galicji w chwilach zagrożenia wojennego, lokalnych kendantów wojskowych w Galicji, a także miejscowych oficerów kwatermistrzostwa oraz kartografów wojskowych.

Materiały nie tworzyły nigdy i również dzisiaj nie stanowią jednego zespołu. Część z nich należy do spuścizny centralnych organów administracji militarnej wymienionych powyżej, a przechowywanych w ogromnym zespole *Zentralstellen* (w tym przede wszystkim: *Wiener Hofkriegsrat*, *Kriegsminister-Lacy-Akten*, *Kriegsministerium*) oraz w zespole *Allerhöchster Oberbefehl* (głównie *Militärkanzlei Seiner Majestät des Kaisers* oraz *Chef des Generalstabs*). Pokazną ilość skomasowano począwszy od 1801 roku w zespole *Alte Feldakten*, w myśl idei zgromadzenia tam istotnych informacji do badania dziejów wojskowości. Znaczna część wartościowych informacji znajduje w kilku zespołach gromadzących materiały kartograficzne w ramach *Karten- und Plansammlung*.

Twórcy tej obszernej dokumentacji wywodzili się z różnych kręgów oficerskich. Teoretycznie łączyło ich odpowiednie przygotowanie fachowe (inżynieryjne, kartograficzne). Część z nich doskonale znała Galicję i jej potencjalne walory naturalne, dla innych była ona krajem zupełnie obcym, znanym jedynie z raportów i lakonicznych opisów⁷. Po zrealizowaniu w latach 1779–1783 pierwszego zdjęcia topograficznego Galicji wartościową pomocą przy planowaniu wojskowym dla obszaru

⁷ W tej grupie niemal zupełnie brakowało Polaków w służbie austriackiej. Do bardziej znanych sztabowców zaangażowanych w analizę ukształtowania geograficznego Galicji w kontekście przygotowań obronnych kraju można zaliczyć feldmarszałka Ernsta Gideona Laudona (1717–1790), generała Karla Macka (1752–1828), feldmarszałka Josepha

I zaboru mogła być stanowiąca jego rezultat tak zwana mapa Miega⁸. Natomiast analogiczna mapa Heldensfelda dla Zachodniej Galicji ukończona w 1804 roku miała już mniejsze znaczenie, gdyż większość wojskowych prac planistycznych wykonano tam w latach 1800–1805, gdy trwały prace nad jej sporządzeniem.

Interpretację istniejących materiałów rękopiśmiennych w dużym stopniu utrudnia ich brak komplementarności. W wielu wypadkach można jedynie spekulować, że celem planistów było wykorzystanie istniejących przeszkód naturalnych, gdyż z treści raportów sytuacyjnych wcale to nie wynikało. Dotyczy to szczególnie materiałów z końca XVIII wieku, gdzie na ogół raportowano tylko o konieczności zablokowania jakiejś drogi lub linii operacyjnej, a dopiero załączone plany uwiadamiały świadome wykorzystanie do tego celu rzek, górskich przełomów dolin, wybitniejszych wzgórz etc. Co ciekawe, problem ten dotyczy także wielu tekstów opisowych pochodzących już z XIX wieku, które jakby ignorowały – niewielkie skądinąd – walory geograficzne Galicji pod względem obronnym.

W rezultacie badacz często musi się domyślać, z jakich powodów daną miejscowość lub region wytypowano na miejsce wzniesienia umocnień lub koncentracji własnych wojsk. W wypadku brak szkiców sytuacyjnych oraz głębszych analiz z epoki jedyną pomocą jest odwołanie się do zdjęć topograficznych Galicji lub nawet do dzisiejszych map tego terytorium. Dopiero po skonfrontowaniu ich z zachowanym materiałem narracyjnym staje się oczywistym wybór konkretnego miejsca dla potrzeb militarnych monarchii habsburskiej.

Duże trudności stwarza odnalezienie konkretnych akt. Znaczna część materiałów dotycząca geohistorii Galicji w kontekście militarnym nie została w żaden sposób zinwentaryzowana lub też w najlepszym razie została zaopatrzona w bardzo skrótowe opisy informujące ogólnie o zawartości zasobu. Dotyczy to na przykład podstawowych zespołów ze zbiorów Kriegsarchiv w Wiedniu: *Alte Feldakten*, *Kriegsministerium – Präsidialakten*, *Militärkanzlei Seiner Majestät des Kaisers*, a w mniejszym stopniu zespołu *Chef des Generalstabs*, które liczą po kilka tysięcy kartonów. Znajdują się tam między innymi analizy topograficzne, szkice projektowanych umocnień wykorzystujących istniejące przeszkody naturalne, polemiki pomiędzy sztabowcami na temat możliwości wykorzystania ukształtowania przestrzennego i sieci rzecznej do obrony Galicji, czyli zasadnicze źródła do omawianej problematyki. Znaczna część zbiorów, jak na przykład akta Nadwornej Rady Wojennej (*Hofkriegsrat*) czy *Kriegsminister Lacy Akten* zaopatrzone jest jedynie w księgi wpisów lub skorowidze z epoki, w wielu wypadkach bardzo niedokładne, a co gorsza pozbawione informacji o dalszym brakovaniu, wyłączeniu lub zniszczeniu akt. Stąd też zrekonstruowanie całości materiałów wojskowych do badania geohistorii Galicji jest w praktyce zadaniem niemożliwym⁹.

Radetzky'ego (1766–1858) czy wreszcie feldmarszałka Franza Conrada von Hötzendorf (1852–1925).

⁸ Bliżej o okolicznościach sporządzenia tej mapy: Robert Rill, „Die Josephinische Landesaufnahme von Galizien und Lodomerien nach den Quellen des Hofkriegsrates”, w *Schlachtfeld Galizien* (Wien: ACTA, 2016), 47–78.

⁹ Przykładowo zespół *Alte Feldakten* zawiera wyłączone z innych zespołów materiały do „historii wojskowości” ułożone w porządku chronologicznym, na ogół w rozbiciu na

Austriackie władze wojskowe dość szybko (1779–1783) przeprowadziły mapowanie kraju i pełną inwentaryzację istniejących tu obiektów obronnych, jak również miejsc potencjalnie wartościowych strategicznie¹⁰. Wnioski nie były optymistyczne. Budowle militarne z czasów staropolskich nie tworzyły wartościowej linii obronnej Galicji, nie blokowały też ważnych traktów komunikacyjnych. Do tego były w większości albo przestarzałe, albo w złym stanie technicznym¹¹. W rezultacie w kręgach Nadwornej Rady Wojennej ugruntowało się przekonanie, że w wypadku konfliktu zbrojnego na wielką skalę możliwości obrony Galicji stają się iluzoryczne. Natomiast gdyby Galicja miała się stać drugorzędnym teatrem działań zbrojnych, należałoby się zastanowić nad ewentualnym wybraniem konkretnych przeszkód naturalnych w celu obsadzenia ich wojskiem i wzniesienia w oparciu o nie umocnień w typie polowym. Zasadniczą barierę obronną monarchii stanowić miały dopiero Karpaty. Poglądy takie dominiowały wśród sztabowców do lat czterdziestych XIX wieku¹².

Kolejne zdjęcie topograficzne Galicji z lat 1861–1864 było o wiele dokładniejsze, szczególnie w partiach górskich¹³. Nie miało ono jednak tak wielkiego znaczenia w planowaniu strategicznym monarchii jak poprzednie, gdyż zasadnicze rozwiązania zostały przyjęte wcześniej, na podstawie istniejących już pomiarów¹⁴.

poszczególne korpusy armijne. Zespół ten zaczęto tworzyć w 1801 r., także z dużo starszych materiałów sukcesywnie wyłączanych z dotychczasowych fascykułów. Kluczowy dla badań nad geohistorią Galicji w końcu XVIII w. karton 881 zatytułowany jest „Konzentrierung gegen Preussen: Korps Galizien 1790”. Jeszcze gorzej wygląda sytuacja w przypadku akt ministerstwa wojny (Kriegsministerium). Przykładowo materiały dotyczące planowania strategicznego w Galicji, z uwzględnieniem przełęczy karpackich i linii Dniestru z 1876 r., kryją się pod nazwami: karton „523 Präsidium 33/10–36/1 (1876)” i karton „537 Präsidium 75/10–75/34 (1876)”.

¹⁰ *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. I–XV (Antykwa: Kraków–Warszawa, 2012–2022).

¹¹ Przykładowo o fortyfikacjach Zamościa wspomniano, że „tak zwana twierdza Zamość jest zupełnie bez znaczenia”, a tamtejsze bastiony wyposażone w orylony były „niezdarnie zbudowane”, *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. VIII, cz. A, wyd. Andrzej Janeczek (Antykwa: Warszawa, 2015), 63–64. Mimo tej jednoznacznie negatywnej opinii Zamość stał się jedną z głównych twierdz austriackich w Galicji, bronią nieskutecznie w 1809 r. przed wojskami Księstwa Warszawskiego. Po niewielkich pracach modernizacyjnych forteca ta obsadzona przez załogę polską w 1813 r. przez 10 miesięcy była oblegana przez wojsko rosyjskie.

¹² Forstner, *Twierdza*, 37–40; Walter Wagner, „Die k. (u.) k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung“, w *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. V. *Die bewaffnete Macht*, hrsg. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1987), 176–177; Jan Rydel, „Problem dowodzenia wojskami austriackimi podczas wypadków 1846 r. w Galicji”, w *Rewolucja czy praca organiczna drogami do niepodległości?*, pod red. Mariana Drozdowskiego (Poznań: Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1997), 78.

¹³ *Galicja and Bucovina (1861–1864) – Second military survey of the Habsburg Empire*, Arcanum Maps, <https://maps.arcanum.com/en/map/secondsurvey-galicia> (dostęp: 1.03.2024.).

¹⁴ Steinitz, Brosch von Aarenau, *Die Reichsbefestigung*, 7–10; Forstner, *Twierdza*, 40–42.

Rozpatrując od lat siedemdziesiątych XVIII wieku możliwości obrony Galicji, austriackie władze wojskowe brały pod uwagę następujące kierunki działań potencjalnego przeciwnika:

- z północy i z północnego wschodu przez Karpaty na Węgry,
- z północy przez Bramę Morawską na Wiedeń,
- z zachodu wzdłuż górnej Wisły na Kraków i saliny wielickie.

Otwarty charakter większej części Galicji wymuszał wytypowanie tych nielicznych rejonów, gdzie można było stawić skuteczny opór (przynajmniej o charakterze chwilowym) z wykorzystaniem ukształtowania pionowego kraju i jego sieci rzecznej.

SPOSODY WYKORZYSTANIA PRZESZKÓD NATURALNYCH PRZEZ AUSTRIĘ DO POCZĄTKU XIX WIEKU

Austriackie tradycje planowania wojennego z wykorzystaniem istniejących przeszkód naturalnych sięgały co najmniej XIII wieku. Co ciekawe, część wytypowanych wówczas miejsc pełniła swoje funkcje aż do wojen napoleońskich, czyli do końca pierwszej dekady XIX wieku. Z inicjatywy książęcej wzniesiono w wąskich dolinach alpejskich grupę fortyfikacji blokujących potencjalnym przeciwnikom dalszy marsz w głąb Austrii i Tyrolu. Należały do nich umocnienia Mühlbacher Klause w Pustertal w Tyrolu, zastąpione całkowicie nową konstrukcją około 1460 roku, czy fortyfikacje Schottwien koło Semmeringu z połowy XIII wieku, całkowicie przekształcone w XVI stuleciu. Z lat trzydziestych XVII wieku pochodziła grupa fortyfikacji granicznych w północnym Tyrolu zaprojektowanych do wykorzystania defensywnego wawozów i przesmyków górskich oraz przełęczy (Kniepass, Fort Claudia). Cechą charakterystyczną tych obiektów było blokowanie newralgicznych dróg na stosunkowo niewielkim obszarze państwowym oraz wzniesienie ich pod wpływem aktualnych potrzeb politycznych. Część z nich funkcjonowała wszakże bardzo długo, przykładowo archaiczne umocnienia Mühlbacher Klause wykorzystano po raz ostatni podczas wojny z Napoleonem w 1809 roku¹⁵.

Bardziej systematyczne próby wykorzystania przeszkód naturalnych do obrony znacznie większych obszarów monarchii podjął Józef II, jako koregent Marii Teresy (1765–1780), a wreszcie jako samodzielny władca (1780–1790). Z jego inicjatywy wzniesiono grupę nowoczesnych fortec w Czechach nad granicą pruską w Sudetach (Josephstadt, Theresienstadt), co było odpowiedzią na analogiczne inwestycje pruskie po północnej stronie tego pasma gór. Ich zadaniem było blokowanie głównych szlaków komunikacyjnych już poza głównym grzbietem

¹⁵ Christoph Haidacher, „Die historische Bedeutung der Mühlbacher Klause”, w *Die Mühlbacher Klause: Geschichte, Archäologie, Restaurierung*, Hrsg. Waltraud Kofler-Eng (Bozen: Athesia, 2009), 13–34; *Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Niederösterreich südlich der Donau*, Teil 2 (Horn-Wien: Berger, 2003), 2141; Josef Weingartner, „Die Feste Ernberg und ihre Vorpässe”, w *Außerferner Buch. Beiträge zur Heimatkunde von Außerfern*, Hrsg. Raimund Klebelsberg (Schlern-Schriften 111, Innsbruck: Wagner, 1955), 145–156.

Sudetów z wykorzystaniem niższych wzniesień oraz istniejącej sieci wodnej (rzeki, rozlewiska)¹⁶.

W chwilach zagrożenia wielokrotnie podejmowano budowę prowizorycznych umocnień polowych, których zadaniem było maksymalne wykorzystanie sprzyjających warunków naturalnych do zablokowania ataku ewentualnego przeciwnika. Początkowo (XVI–XVII w.) z inicjatywą taką wychodziły na ogół władze prowincjonalne (stany krajowe, księstwa lenne Habsburgów), natomiast od XVIII wieku rolę taką przejęły centralne władze wojskowe (Nadworna Rada Wojenna). Przykładem tego typu dzieł obronnych były umocnienia Przełęczy Jabłonkowskiej w Beskidzie Śląskim (1578, 1602, 1663,) przekształcone na forty stałe w latach 1724–1729 oraz tak zwane Wały Laudona z 1758 roku wzniesione na grzbiecie Broumowskiej Vrchoviny w Sudetach¹⁷.

Dopiero jednak po kolejnej klęsce w wojnie z napoleońską Francją w 1809 roku elity wojskowe Austrii z arcyksięciem Janem na czele podjęły w 1810 roku próbę sporządzenia całościowego planu ufortyfikowania monarchii z maksymalnym wykorzystaniem istniejących przeszkód naturalnych (np. linia rzeki Anizy) i tym samym opracowania projektów prowadzenia operacji wojennych przeciw różnym sąsiadom monarchii¹⁸.

W dziedzinie planowania strategicznego i wyznaczenia potencjalnych głównych terenów operacyjnych dla własnej armii oraz wykorzystania wszelkich możliwych przeszkód (pasów górskich, wąwozów, dolin rzecznych, bagien i mokradel) w celu zatrzymania ruchów potencjalnych przeciwników sztabowcy austriaccy byli znacznie spóźnieni. We Francji takie prace, zarówno koncepcyjne, jak i przede wszystkim realizacyjne, wykonano już za Ludwika XIV. Ich najważniejszym autorem był marszałek Sébastien Vauban, a stworzony przez niego system obronny państwa był wykorzystywany do schyłku XIX wieku, a w skrajnych przypadkach nawet do początku II wojny światowej¹⁹. Także Prusy zdobyły się wcześniej na analogiczny wysiłek planistyczny i inwestycyjny w czasach panowania Fryderyka II²⁰.

Sztabowcy austriaccy w chwili podjęcia prac planistycznych na początku XIX wieku dysponowali doskonałym materiałem w postaci szczegółowych zdjęć to-

¹⁶ Vladimír Kupka a kolektiv, *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* (Praha: Libri, 2010), 209–216.

¹⁷ Jablunkovské (Velké) šance, Hrady.cz, <https://www.hrady.cz/pevnost-bunkr-jablunkovske-velke-sance/texty?tid=6308&pos=1000> (dostęp: 23.03.2024).

¹⁸ Forstner, *Twierdza*, 36–37.

¹⁹ Guy Claire, „Vauban, la Défense et la cohésion de l'économie nationale”, *Innovations* 2 (2008): 149–175. Zaprojektowane i rozpoczęte przez Vaubana twierdze górskie Briançon i Mont Dauphin (oczywiście po wielokrotnych modernizacjach i zasadniczej zmianie zadań obronnych) wzięły udział w obronie Francji przed Włochami w 1940 r.

²⁰ Szerzej zob.: Grzegorz Podruczny, *Król i jego twierdze. Fryderyk Wielki i pruskie fortyfikacje stałe w latach 1740–1786* (Oświęcim: Napoleon V, 2013). Dla nieco późniejszych czasów: Grzegorz Podruczny, *Twierdze z papieru. Fortyfikacje pruskie w latach 1786–1806* (Warszawa: Tetragon, 2020) oraz Grzegorz Podruczny, „Rola fortyfikacji w obronie wschodniej granicy Prus w koncepcjach Karla Wilhelma von Willisena”, *Przegląd Historyczno-Wojskowy* 4 (2024): 11–38.

pograficznych wszystkich krajów monarchii habsburskiej, wykonanych w latach 1763–1785²¹. Posiadanie tego typu map wojskowych umożliwiało opracowywanie konkretnych koncepcji strategicznych w Wiedniu bez konieczności wysyłania sztabowców w podróże inspekcyjne po całej monarchii. Inicjatywy takie były podejmowane w celu szczegółowego zbadania newralgicznych punktów strategicznych w państwie, ale podstawowe plany podejmowano w stolicy na podstawie istniejącej już dokumentacji²².

PASMA GÓRSKIE I WZNIESIENIA GALICJI

Układ pasm górskich Galicji umożliwiał w praktyce obronę monarchii habsburskiej z kierunków operacyjnych prowadzących z północy, a w niewielkim stopniu także ze wschodu. Sama Galicja była w bardzo niewielkim stopniu ochraniana górami, a jej przeważająca część stanowiła obszar otwarty. Jedynie obszary południowej i południowo-zachodniej części kraju były w niewielkim stopniu osłonięte przez wybitniejsze wzniesienia umożliwiające przygotowanie tam zorganizowanego oporu²³.

Po raz pierwszy sztabowcy austriaccy spożytkowali wzniesienia Pogórza Wielickiego do wybudowania ufortyfikowanego obozu wojskowego osłaniającego saliny wielickie podczas wojny z Prusami o sukcesję bawarską w 1778 roku. Ta sporych rozmiarów inwestycja w bardzo logiczny sposób wykorzystwała okoliczne wzgórza, wznoszące się do 150 metrów ponad miastem, do stworzenia punktu oporu trudnego do zdobycia przez ewentualnego agresora²⁴.

Po raz kolejny na walory ukształtowania pionowego zachodniej Galicji zwrócono uwagę podczas kryzysu politycznego w 1790 roku z Prusami i Rzeczpospolitą. W myśl koncepcji Nadwornej Rady Wojennej, a w praktyce feldmarszałka Ernsta Gideona Laudona, zablokowano wówczas ważny trakt na Węgry poprowadzony wzdłuż osi operacyjnej Wadowice-Sucha-Twardoszyn (Orawa), wznosząc zespół szczytów połowych w przełomowym odcinku Skawy w Beskidzie Małym pod Mucharzem. Wykorzystano tutaj strome zbocza górskie (Upalisko 422 m n.p.m., Kurczynia 410 m n.p.m. i Wierzchowina 506 m n.p.m.) jako flanki nowych umocnień. Pozostałe drogi prowadzące na Węgry wzdłuż Soły i Raby starano się zablokować jeszcze na przedpolu Pogórza Karpackiego: w Oświęcimiu i na Krzemionkach pod Krakowem, wykorzystując jako przeszkodę Wisłę (o czym niżej). Drugim obiektem umocnionym położonym na terenie górskim był doraźnie ufortyfikowany klasztor bernardynów w Kalwarii Zebrzydowskiej, znajdujący się

²¹ Europe in the XVIII. century, Arcanum Maps, <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-18century-firstsurvey> (dostęp: 1.03.2024).

²² Forstner, *Twierdza*, 36–39.

²³ Szerzej na temat klasyfikacji geograficznej obszarów południowej Polski, zob.: Jerzy Kondracki, *Geografia regionalna Polski* (Warszawa: PWN, 1998).

²⁴ Michał Baczkowski, „Austriackie fortyfikacje w zachodniej Galicji w drugiej połowie XVIII wieku”, *Studia Historyczne* 1 (1998): 13–15; ÖStA/KA, Alte Feldakten (AFA) 1778, karton 789, nr 4/11; ÖStA/KA, Kriegminister-Lacy-Akten (KLA) 1778, nr 45/85.

na zboczach Żaru (527 m n.p.m.). Dominował on nad przebiegającym znacznie niżej równoleżnikowym traktem cesarskim (Biała-Tarnów-Lwów) oraz nad drugorzędną drogą wzdłuż doliny Skawinki prowadzącą na południe²⁵. System umocnień z 1790 roku był rezultatem dobrego rozpoznania możliwości wykorzystania walorów geograficznych tej części Galicji. Jak można się domyślać, jego istotą było połączenie obrony linearnej przygotowanej wzdłuż koryta górnej Wisły z zabezpieczeniem dolin i traktów prowadzących na południe od tej rzeki.

Po zmianie granic północnych rubieży monarchii w wyniku uzyskania Nowej Galicji w 1795 roku austriaccy inżynierowie wojskowi swoją uwagę skierowali na zabezpieczenie Krakowa od strony Śląska pruskiego. Prace studyjne przeprowadzono tutaj w latach 1801–1805 na wzgórzach Garbu Tenczyńskiego (401 m n.p.m.) oraz krawędzi Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej (kuesta jurajska), typując szereg wzniesień w rejonie miejscowości Lipowiec, Chełmek, Chrzanów, Szczakowa, Nowa Góra i Rudawa do przygotowania na ich terenie ewentualnych umocnień polowych²⁶. Po raz kolejny region ten stał się obiektem zainteresowania inżynierów austriackich w przededniu wojny 1866 roku z Prusami. Wówczas to ppłk Friedrich von Fischer wyznaczył pasma wzgórz w rejonie Chrzanowa-Trzebini-Byczyny oraz Krzeszowic-Rudawy, a wreszcie Modlniczki-Rząski-Szczyglic jako kolejne potencjalne linie stawiania oporu. Wykorzystane do tego celu miały być zarówno wzniesienia Garbu Tenczyńskiego, jak i wybitny próg Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej wraz z przecinającymi je dolinami, wąwozami, jarami i przełomem Rudawy koło Zabierzowa²⁷.

Jednakże zasadnicze zainteresowanie ukształtowaniem pionowym Galicji dotyczyło zabezpieczenia węgierskiego kierunku operacyjnego. Począwszy od 1810 roku sztabowcy prowadzili prace studyjne, mające na celu wytypować te obszary Beskidów i Pogórza Karpackiego, gdzie możliwe byłoby założenie stałych umocnień z wykorzystaniem istniejących przeszkód naturalnych. Brano pod uwagę Andrychów, Myślenice, Nowy Sącz, Jasło, Duklę, Przemyśl, Stryj i Śniatyn. Szczególne zainteresowanie budziły Dukla i Przemyśl. Dukla, jako potencjalna twierdza blokująca główny transkarpacki trakt na Węgry przebiegający doliną Jasiołki w jej zwężeniu pomiędzy szczytami: Cergową (716 m n.p.m.) i Chyrową (696 m n.p.m.), miała stać się głównym punktem oporu na północ od Karpat²⁸.

²⁵ Baczkowski, *Austriackie fortyfikacje*, 15–26.

²⁶ ÖStA/KA, Karten und Plansammlung (KPS), Landesbeschreibungen (LB), Galizien, Bukowina, K VII h, nr 84, 86–88, 90-1, 114, 124-1, 128, 138, 139, 146. Są to materiały dotyczące konkretnych pozycji obronnych w rejonie miejscowości: Bobrek, Bobrowniki, Bolesław, Chełmek, Ciężkowice, Filipowice, Czerna, Nowa Góra, Lipowiec, Podolsze koło Zatora, Rudawa, Szczakowa, Tenczynek, Zabrzeg.

²⁷ Michał Baczkowski, *Wojna 1866 roku w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim* (Kraków: Historia Jagellonica, 2015), 22–23; ÖStA/KA, Alte Feldakten (AFA) 1866, karton 2307, nr 1866/5/31, 1866/6/2, 1866/6/5 (raporty dotyczące ewentualnych pozycji obronnych w rejonie Chrzanowa-Trzebini-Byczyny, Dulowej-Krzeszowic, Rudawy-Pisar, Modlniczki-Szczyglic oraz Aleksandrowic-Liszek na zachód od Krakowa z V–VI 1866).

²⁸ Wagner, *Die k. (u.) k. Armee*, 176–177; Manfred Rauchensteiner, „Zum «operativen Denken» in Österreich 1814–1914”, *Österreichische Militärische Zeitschrift* 2 (1974): 121–127; 3 (1974): 207–208; ÖStA/KA, KPS, LB, K VII h, nr 55, 61, 63–65, 67–70 (materiały

Na strategiczne położenie Przemyśla, położonego na pagórkowatym terenie na skraju dwóch krain geograficznych, zwrócił uwagę mjr Maximilian Neumann ze Sztabu Generalnego w swoim memoriale sporządzonym na polecenie płk. Menrada Gepperta wiosną 1812 roku²⁹. Dopiero jednak od 1821 roku rozważano otoczenie miasta pierścieniem fortów, które miały być ulokowane na wybitniejszych wzgórzach wokół miasta (np. Zniesienie 352 m n.p.m.), blokując cały węzeł komunikacyjny i możliwość wykorzystania doliny Sanu do marszu na południe³⁰. Słabością tej koncepcji, podobnie jak idei założenia twierdzy w Dukli, była jednak łatwość obejścia planowanych fortec szerokimi dolinami górskimi oraz niskimi przełęczami karpackimi (Konieczna, Ożenna, Radoszyce, Sianki).

Ostatecznie w 1850 roku Państwowa Komisja Fortyfikacyjna podjęła decyzję o budowie ufortyfikowanego obozu wojskowego w Przemyśle, a w 1871 roku o ulokowaniu tu stałej twierdzy. Do najważniejszych argumentów na rzecz tej inwestycji, oprócz funkcjonowania tu ważnego węzła komunikacyjnego, wskazywano położenie miasta na skraju dwóch krain geograficznych: Płaskowyżu Sańsko-Dniestrzańskiego oraz Pogórza Przemyskiego. Płynący przez miasto San tracił tu charakter rzeki górskiej, stając się rzeką nizinną, podobnie jak wpadający do niego Wiar, wzdłuż którego przebiegał trakt (a następnie linia kolejowa) w kierunku niskich przełęczy beskidzkich. Okoliczne wzgórza stanowiły wyraźną dominantę nad Przemyślem. Najwyżej położony fort miał być wzniesiony na Iwanowej Górze (405 m n.p.m.), podczas gdy samo miasto leżało na wysokości 193 m n.p.m. Według niektórych sztabowców Przemyśl miał się stać „drugą Weroną”. Jeżeli jednak to włoskie miasto-twierdza ulokowane nad Adygą na skraju Alp, wraz z podobnie położoną pobliską fortecą w Peschierze u wypływu rzeki Mincio z jeziora Garda, rzeczywiście znakomicie blokowały dwa podstawowe trakty prowadzące z Niziny Padańskiej w głąb Alp, to ukształtowanie pionowe Pogórza Przemyskiego w żadnej mierze nie mogło być porównywalne z barierą alpejską wznoszącą się do dwóch tysięcy metrów ponad Niziną Padańską. Podobnie przełomowe wapienne wąwozy Adygi nie miały nic wspólnego z górzystymi odcinkami Sanu czy Wiaru znajdującymi się na zachód i południe od Przemyśla³¹.

z lat 1816–1847 dotyczące koncepcji budowy ufortyfikowanej linii przeciw Rosji oraz innych umocnień na obszarze Galicji pomiędzy Białą a Sanem oraz wykorzystania do obrony wzgórz nad Dniestrem i Prutem).

²⁹ ÖStA/KA, KPS, LB, K VII h, nr 49 (Beschreibung der in militärischen Hinsicht besonders bemerkenswerten Städte und Schlösser, Lemberg, 30 IV 1812); *Schematismus der Oesterreichisch-Kaiserlichen Armee für das Jahr 1812* [Militär-Almanach, 22] (Wien: Graeffner und Comp, 1812), 29.

³⁰ Forstner, *Twierdza*, 71–75.

³¹ O kwestiach politycznych związanych z decyzją o budowie twierdzy w Przemyśle lub w Jarosławiu w latach 1868–1871: Henryk Wereszycki, *Sojusz trzech cesarzy. Geneza 1866–1872* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965), 198–201; Heinrich von Srbik, *Aus Österreich Vergangenheit. Von Prinz Eugen zu Franz Joseph* (Salzburg: Otto Müller, 1949), 200–201; Michał Baczkowski, „Przemyśl czy Jarosław? Kulisy debaty austro-węgierskich władz wojskowych nad lokalizacją twierdzy nad Sanem”, *Przegląd Historyczno-Wojskowy* 4 (2024): 77–107.

Brak stałych fortyfikacji w strategicznych punktach Pogórza Karpackiego oraz w Beskidzie Niskim skłaniał czasem dowództwo wojsk inżynieryjnych do dość rozpaczliwych poczynań. Przykładowo podczas kryzysu wschodniego lat 1877–1878 władze wojskowe zarządziły wzniesienie prowizorycznych fortyfikacji polowych w Jamnej koło Jaremcza, Hucie koło Sokala i Trzcianie koło Dukli w przełomach trzech rzek Czarnohory, Bieszczadów i Beskidu Niskiego³². Wydaje się, że był to krok podyktowany bardziej chęcią podbudowania wizerunku determinacji monarchii niż realną koncepcją obrony strategicznej traktów na Węgry. Przykładowo umocnienia pod Duklą można było bez większego trudu obejść równoległą, chociaż bardzo zapuszczoną drogą Rymanów-Jaślicka-Przełęcz Beskid (581 m n.p.m.).

Po 1878 roku austro-węgierski Sztab Generalny uznał ostatecznie, że główny grzbiet Karpat i jego północne skłony były przeszkodą zbyt łatwą do sforsowania, by należało tu wznosić jakiegokolwiek umocnienia w newralgicznych punktach strategicznych. Galicja miała się stać terenem wojny manewrowej, a nie mitycznym przedmurzem ziem Korony Świętego Stefana³³.

Odrpyskiem konstatacji o niemal nieograniczonych możliwościach ofensywnych kawalerii rosyjskiej stała się decyzja o wybudowaniu wartowni kolejowych w newralgicznych punktach w Karpatach, na Pogórzu Karpackim i na przedpolu Karpat. Miały one chronić główne linie kolejowe (mosty, tunele) przed atakiem jazdy carskiej w tej części państwa. Nastąpiło tu pewne odwrócenie pojęć: to już nie rzeki czy przełęcze górskie Galicji miały zabezpieczać monarchię habsburską przed wrogią agresją, tylko zadaniem prostych obiektów fortecznych była osłona kluczowych obiektów kolejowych przed potencjalnym atakiem wroga. Trudno w tym miejscu nie zauważyć, że austro-węgierski Sztab Generalny nie tyle skrajnie nisko oceniał potencjał obronny własnej armii, co całkowicie przeszacowywał potencjalne możliwości przeciwnika na trudnym terenie podgórskim i górskim³⁴.

RZEKI I PRZESZKODY WODNE GALICJI

Na terenie Galicji istotną przeszkodę w prowadzeniu operacji wojskowych stanowić mogły niektóre rzeki. Jednakże tylko część granic kraju przebiegała wzdłuż cieków wodnych: górnej Wisły (1772–1795 i 1809–1918) oraz Zbrucza (1772–1809 i 1815–1918). Nie były to bariery trudne do sforsowania, szczególnie w normalnych warunkach pogodowych. Linia Zbrucza w zasadzie w ogóle nie interesowała austriackich władz wojskowych, gdyż rzeka była niewielka, a jej

³² ÖStA/KA, Kriegsministerium Präsidialakten (KM Präs) 1876, nr 33–20/3; ÖStA/KA, Generalstab (GS), karton 724, 434–440.

³³ Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit*, Bd. 1, 426–427.

³⁴ W latach 1888–1914 zbudowano co najmniej 25 wartowni kolejowych przy mostach oraz tunelach na terenie Galicji, *Österreichs-Ungarns*, Bd. I, 83; ÖStA/KA, GS, karton 719, 4–24; karton 724, 612. Analogiczne obiekty wznoszono też w innych państwach europejskich (Niemcy, Szwajcaria), zazwyczaj bez większego związku z faktycznymi potrzebami obronnymi.

znaczenie strategiczne zgoła znikome. O wiele większą uwagę wzbudzała Wisła, przede wszystkim z powodu jej równoleżnikowego przebiegu na przedpolu Bramy Morawskiej, jak również wskutek typowania przez sztabowców prawdopodobnych kierunków natarcia potencjalnych przeciwników (Rzeczpospolita, Prusy, Księstwo Warszawskie, Rosja) na monarchię habsburską (kierunki operacyjne: Warszawa-Kraków-Ołomuniec-Wiedeń, względnie Wrocław-Kraków-Wieliczka-Górne Węgry). Ponadto austriacki, a następnie austro-węgierski, Sztab Generalny w drugiej połowie XIX wieku zwrócił baczniejszą uwagę na dwie rzeki przepływające przez Galicję: San i Dniestr, tworzące możliwość czasowego zatrzymania ewentualnej ofensywy przeciwnika. Na tej podstawie prowadzono prace planistyczne, realizowano konkretne umocnienia, a także przygotowywano własne plany strategiczne.

Linia górnej Wisły po raz pierwszy wzbudziła zainteresowanie sztabowców podczas kryzysu w stosunkach z Prusami i Rzeczpospolitą w 1790 roku. Na możliwość odparcia ewentualnej agresji polsko-pruskiej w oparciu o tę rzekę zwrócił uwagę feldmarszałek Ernst Gideon Laudon. Prace koncepcyjne prowadzono pod kierunkiem generałów Josepha Alvintzy'ego (Alvinczy'ego), Dagoberta Siegmunda Wurmsera oraz Karla Macka. Wzniesiono wówczas w szybkim tempie fort artyleryjski w Podgórzu pod Krakowem (na Krzemionkach), przygotowano do doraźnej obrony zamek w Oświęcimiu i klasztor benedyktynów w Tyńcu, znajdujące się na wzgórzach w miejscach ważniejszych przepraw. Planowanego umocnionego obozu wojskowego w Dworach pod Oświęcimiem nie założono z powodu braku odpowiedniej liczby wojska koniecznego do obsadzenia tak dużego obiektu. Po podpisaniu układu w Reichenbach, kończącego kryzys w stosunkach z Prusami, dopiero co zbudowane umocnienia porzucono, skazując je tym samym na nieuchronne zniszczenie³⁵.

Dość szybko, bo bezpośrednio po III rozbiorze Polski, do koncepcji ufortyfikowania górnej Wisły nawiązał pułkownik (później generał) Johann Gabriel Chasteller. Przygotował on w latach 1796–1798 trzy projekty ufortyfikowania Krakowa, jako strategicznie najważniejszego miejsca przepraw wiślanych. Twierdza Kraków miała blokować potencjalnemu przeciwnikowi (Prusom) możliwość agresji na Galicję i Górne Węgry, a zarazem umożliwić koncentrację własnych wojsk w tej części monarchii. Z powodów geopolitycznych (wojny z Francją) oraz finansowych planów tych nie zrealizowano³⁶.

Po Kongresie Wiedeńskim kwestie obrony linii górnej Wisły oraz możliwości wyprowadzenia własnego ataku w kierunku północnym (na Królestwo Polskie i Rosję) były wielokrotnie rozpatrywane przez sztabowców. Panowała wśród nich zgoda, że bez posiadania Krakowa wszelkie projekty w tym zakresie były w za-

³⁵ Oskar Criste, „Die österreichische Truppen-Aufstellung gegen Preussen und Polen 1790”, w *Mittheilungen des k. und k. Kriegsarchivs*, 3 Folge, II Band, Wien 1903, 28–29, 64–65, 108; Baczkowski, *Austriackie fortyfikacje*, 15–26; ÖStA/KA, AFA 1789–1790, karton 881, nr 4/6, 4/7, 5/5, 8/5, 13/22–13/25, 13/28, 13/32, 13/34, 13/37, 13/66, 13/80, 13/90.

³⁶ Mirosław Holewiński, „Projekty ufortyfikowania Krakowa generała Johanna Gabriela Chastellera z 1798 roku”, w *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury*, t. XXXI (Kraków: Oddział PAN w Krakowie, 1999), 141–161; ÖStA/KA, AFA 1794–1796, karton 1018, 35.

sadzie chybione. Dlatego też zaraz po aneksji miasta w 1846 roku podjęto prace planistyczne dotyczące ulokowania tu wielkiej twierdzy. Budowa jej, prowadzona od 1850 roku, miała zablokować potencjalnemu przeciwnikowi, jakim była Rosja, możliwość dalszego ataku w kierunku Bramy Morawskiej (Ołomuniec) oraz na Górne Węgry, a kolejnemu rywalowi, w postaci Prus, rozwinęcia operacji na saliny wielicko-bocheńskie, Lwów oraz na Górne Węgry. Uznano przy tym, że istotną barierę geograficzną może stanowić nie tylko sama górna Wisła (w rzeczywistości łatwa do sforsowania), co również wybitniejsze wzniesienia Pogórza Karpackiego znajdujące się na południe od Krakowa. Głównym projektodawcą planowanych umocnień był Feldzeugsmeister Heinrich von Heß³⁷.

Znaczenie strategiczne dwóch innych głównych rzek Galicji: Sanu i Dniestru, rozważano zazwyczaj łącznie. Nie przebiegała nimi granica państwowa, natomiast stanowiły one jedyną przeszkodę naturalną znajdującą się na północ od Karpat, możliwą do wykorzystania w razie nieprzyjacielskiej ofensywy skierowanej na Galicję oraz na Węgry. Sztabowcy brali pod uwagę dolny oraz środkowy bieg Sanu oraz niemal całe koryto Dniestru poczynawszy od Mikołajowa, a nawet od Sambora. Rzecznikiem budowy umocnień wzdłuż linii dolnego Sanu był w 1870 roku generał Alois Heinrich Scholl, ale wówczas Sztab Generalny z tej koncepcji zrezygnował³⁸. Prace przy fortyfikowaniu linii obronnej San-Dniestr rozpoczęto dopiero w 1887 roku w wyniku tak zwanego kryzysu bułgarskiego, który doprowadził do nagłego zaostrzenia stosunków z Rosją. Plany austro-węgierskie były w rzeczywistości dość ograniczone. Sprowadzały się do wybudowania fortyfikacji (stałych i polowych, względnie tylko do przygotowania projektów umocnień) w newralgicznych punktach nad obydwoma rzekami w rejonie istniejących mostów kolejowych i drogowych. Odcinki pomiędzy tymi miejscami miały być bronione z wykorzystaniem istniejących przeszkód naturalnych: rozlewisk, bagien, skarp nadrzecznych itp. Ostatecznie w ramach tej linii wzniesiono prowizoryczne umocnienia w Sieniawie, Jarosławiu, Mikołajowie i Haliczu. Centralnym punktem oporu całej linii obronnej była twierdza w Przemyśle, a jej dalekim wschodnim przedłużeniem proste fortyfikacje zbudowane w Niżniowie i Zaleszczykach³⁹. W warunkach wojennych planowano nadto wzniesienie szaniec mostowych w Nisku, Radymnie, Koniuszkach Siemianow-

³⁷ Janusz Bogdanowski, *Fortyfikacje austriackie na terenie Galicji w latach 1850–1914* (Kraków: Krakowski Oddział Towarzystwa Polsko-Austriackiego, 1993), 10–11; Wagner, *Die k. (u.) k. Armee*, 178–181.

³⁸ ÖStA/KA, GS, karton 719, k. 375–376. Projektów planistycznych z 1876 r. także nie zrealizowano, ÖStA/KA, KM Präs 1876, nr 33–20/3; KM Präs 1876 nr 75–21/11.

³⁹ Steinitz, Brosch von Arenau, *Die Reichsbefestigung*, Skizze 1; Wagner, *Die k. (u.) k. Armee*, 412–415; Richard Lein, „„Sterb’ ich in Polen...”. Strategische und taktische Vorbedingungen der Kriegsführung an der österreichisch-ungarischen Nordostfront 1914”, w *Nation, Nationalitäten und Nationalismus im östlichen Europa. Festschrift für Arnold Suppan zum 65. Geburtstag*, Hrsg. Marija Wakounig, Wolfgang Mueller, Michael Portmann (Wien: Lit Verlag, 2010), 371–376; Michał Baczkowski, *Pod czarno-żółtymi sztandarami. Galicja i jej mieszkańcy wobec austro-węgierskich struktur militarnych 1868–1914* (Kraków: Historia Iagellonica, 2003), 269–270, 273–274; ÖStA/KA, GS, karton 719, 46–49, 51; karton 725, 400.

skich, Żydaczowie, Żurawnie i Martynowie⁴⁰. W ten sposób linia San-Dniestr miała stać się główną (choć w rzeczywistości bardzo słabą) barierą dla rosyjskiej inwazji na Galicję.

WPŁYW PLANOWANIA GEOSTRATEGICZNEGO NA SIĘĆ KOLEJOWĄ GALICJI

Sztab Generalny najpierw Austrii, a następnie Austro-Węgier zaczął wykazywać faktyczne zainteresowanie stanem sieci kolejowej w Galicji dopiero w dobie wojny krymskiej⁴¹. Wcześniej władze wojskowe nie zdawały sobie sprawy ze znaczenia militarnego linii kolejowych. W rezultacie zmiany tego anachronicznego nastawienia Naczelne Dowództwo Armii na posiedzeniu 28 lutego 1855 roku zablokowało budowę projektowanego odcinka linii Oświęcim-Jaworzno (Kraków), na rzecz wytyczenia trasy Oświęcim-Trzebinia (Kraków), którą wkrótce zrealizowano. Posunięcie to miało to na celu odsunięcie tej linii kolejowej od granicy rosyjskiej⁴².

Dopiero jednak po dwóch dekadach zaczęto rozpatrywać układ sieci kolejowej w Galicji pod kątem przygotowań mobilizacyjnych własnej armii oraz przyszłej wojny z Rosją⁴³. Dłuższa debata nad tym zagadnieniem odbyła się 22 lutego 1871 roku z udziałem czołowych sztabowców monarchii⁴⁴. Państwo podjęło konkretne inwestycje jednak dopiero 10 lat później. Największym przedsięwzięciem stała się budowa Kolei Transwersalnej zrealizowanej w latach 1882–1884. Głównym celem nowej linii, a właściwie całej związanej z nią sieci kolejowej, było wykorzystanie przeszkód terenowych do zabezpieczenia transportów wojskowych kierowanych do Galicji na wypadek konfliktu z Rosją. W ramach tego projektu zbudowano linię kolejową Oświęcim-Skawina-Kraków (Płaszów), która dublowała istniejącą już linię Oświęcim-Trzebinia-Kraków. Jedynym argumentem za nowym szlakiem komunikacyjnym było odsunięcie transportów wojskowych od granicy z Rosją, a przede wszystkim wykorzystanie przeszkód naturalnych: Garbu Tenczyńskiego oraz bariery górnej Wisły do osłony przed ewentualnymi zagonami kawalerii rosyjskiej. Głównym zadaniem tej magistrali (do 1888 r. rozbudowanej na dwutorową) było zagwarantowanie dostaw dla twierdzy Kraków⁴⁵.

Największym dziełem była jednak budowa szlaku Czadca-Żywiec-Sucha-Nowy Sącz-Zagórz. Został on poprowadzony równoleżnikowo, na południe od

⁴⁰ *Österreich-Ungarns*, Bd. 1, 83.

⁴¹ Nadja Weck, *Eisenbahn und Stadtentwicklung in Zentraleuropa am Beispiel der Stadt Lemberg (Lwów, L'viv)* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2020), 61–63.

⁴² ÖStA/AVA, Handelsministerium Präsidialakten (HM Pr.) 1855, karton 13, nr 285/1855. Opisana linia była fragmentem Kolei Północnej Cesarza Ferdynanda – głównej pod względem strategicznym magistrali kolejowej monarchii habsburskiej.

⁴³ Wcześniejsze kolejowe inwestycje państwowe w Galicji zakończono w 1856 r., po czym rozpoczęła się epoka prywatnych przedsięwzięć kolejowych. Nie były one związane ze strategicznymi celami monarchii, Weck, *Eisenbahn*, 60–68.

⁴⁴ ÖStA/KA, KM Pr., 1871, nr 33–3/1 [2032], *Protokoll den Schwung von 22 Februar 1871, der Befestigung der Linie San betreffend, Wien 22 II 1871, Beilage A*.

⁴⁵ ÖStA/KA, KM Pr. 1888, nr 76-1/5, 20–21.

głównej magistrali kolejowej Galicji (Kolej Karola Ludwika: Kraków-Przemyśl-Lwów), w odległości ok. 50 kilometrów od niej. Trasa nowej linii kolejowej wykorzystywała wszelkie możliwe przeszkody naturalne osłaniające ją od północy, czyli od strony hipotetycznego zagrożenia rosyjskiego. Stanowiły ją szczyty i grzbiety beskidzkie: Beskidu Małego (Czupel 931 m n.p.m.), Beskidu Makowskiego (Koskowa Góra 867 m n.p.m.), Beskidu Wyspowego (Luboń Wielki 1022 m n.p.m., Kamionna 801 m n.p.m., Jaworz 918 m n.p.m.), Beskidu Niskiego (Rosochatka 753 m n.p.m.), wzgórza i pasma Pogórza Karpackiego (Jastrzębia Góra 515 m n.p.m., Brzanka 534 m n.p.m., Bardo 534 m n.p.m., Wilcze 506 m n.p.m.) oraz Gór Słonnych (Słonny 668 m n.p.m.). Dzięki dobremu wykorzystaniu ukształtowania pionowego Galicji oraz znacznemu oddaleniu od granicy rosyjskiej Linia Transwersalna była nieźle zabezpieczona przed ewentualnym atakiem wojsk carskich. Ważnym uzupełnieniem tej linii był odcinek Sucha-Skawina, umożliwiający bezpośrednie zaopatrzenie twierdzy Kraków z Górnych Węgier, a co więcej chroniony przez wzniesienia Pogórza Wielickiego (Żar 527 m n.p.m.)⁴⁶.

Inne odcinki Kolei Transwersalnej, na przykład Stanisławów-Husiatyn, miały już o wiele mniejsze znaczenie militarne, poprowadzone były nadto na terenach uniemożliwiających spożytkowanie w większym stopniu ukształtowania pionowego do dodatkowego zabezpieczenia tego szlaku.

W przeciwieństwie do tej inwestycji budowa linii kolejowych prowadzonych z Galicji na Węgry na ogół nie była powiązana ze świadomym wykorzystaniem przeszkód naturalnych w celu uzyskania dodatkowej osłony dla tych szlaków. Początkowo inwestycje te były prowadzone przez inwestorów prywatnych (linie Tarnów-Leluchów-Koszyce i Przemyśl-Łupków-Użhorod), następnie zostały podjęte przez państwo. Wykorzystywano dla nich naturalne obniżenia górskie (przełęcz Zwardoń, Kotlina Podhalańsko-Orawska, dolina Popradu, Przełęcz Łupkowska, Przełęcz Użocka, Przełęcz Beskid, Przełęcz Woronienka), jako najłatwiejsze miejsca do budowy połączeń kolejowych. Co ciekawe, decyzja o realizacji linii Przemyśl-Łupków-Użhorod, podjęta w 1870 roku w związku z planowaną budową twierdzy przemyskiej, przyczyniła się do zaniechania budowy alternatywnej trasy przez najniższe obniżenie w głównym grzbiecie Karpat, czyli przez Przełęcz Dukielską⁴⁷.

Rezultaty geostrategicznego planowania militarnego w dziedzinie inwestycji kolejowych musiały budzić mieszane uczucia. Z jednej strony skarb państwa wydał znaczne środki na realizację dłuższych szlaków kolejowych, na które brakowało pieniędzy z innych źródeł, z drugiej zaś strony były to działania słabo

⁴⁶ Stanisław Szuro, *Koleje żelazne w Galicji w latach 1847–1914* (Kraków: Uniwersytet Jagielloński, Polskie Towarzystwo Statystyczne, 1997), 56, 76; ÖStA/KA, KM Präs 1885, nr 76-1/7, 50–51.

⁴⁷ Szerzej o dyskusji w Państwowej Komisji Fortyfikacyjnej w 1871 r. na temat stanu budowy linii kolejowych: ÖStA/KA, KM Pr., 1871, 33-3/1 [2032], *Protokoll den Schwung von 22 Februar 1871, der Befestigung der Linie San betreffend, Wien 22 II 1871, Beilage A*; Baczkowski, *Pod czarno-żółtymi*, 290. O przepustowości kolei galicyjskich z punktu widzenia planowania wojskowego, zob.: Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit*, Bd. 3, 530; *Österreich-Ungarns*, Bd. 1, 14–15.

powiązane z realnymi gospodarczymi potrzebami Galicji, a przebieg tras nie był uzasadniony potrzebami miejscowej ludności. Dotyczyło to zarówno Kolei Transwersalnej, jak i niektórych połączeń na Węgry, które nie obsługiwały większych skupisk ludności i były stale deficytowe⁴⁸. Na problem ten wielokrotnie zwracała uwagę w latach 1900–1914 krakowska Izba Handlowo-Przemysłowa, postulując budowę nowych linii przede wszystkim na południe i południowy wschód od Krakowa, gdzie dramatycznie brakowało jakichkolwiek połączeń. Działania te jednak nie doprowadziły do sukcesu⁴⁹.

PODSUMOWANIE

Aneksja południowych ziem Rzeczypospolitej w 1772 roku przysporzyła habsburskim strategom wiele problemów. Zajęty kraj był otwarty od północy i od wschodu, a jego jedyną naturalną granicę stanowiły Karpaty, które teraz znalazły się wewnątrz monarchii naddunajskiej. Oficerowie austriaccy wykonali poważną pracę, by wytypować konkretne rejony Galicji, w których istniejące przeszkody naturalne (góry, wzniesienia, rzeki, moczary) mogłyby zostać użyte do funkcji obronnych. Największe zainteresowanie budziła sieć rzeczna (Wisła, San i Dniestr), chociaż praktyczne wykorzystanie tych stosunkowo niewielkich rzek powodowało szereg problemów. Ostatecznie w oparciu o nie podjęto jednak decyzję o wzniesieniu dwóch wielkich twierdz (Kraków i Przemyśl) oraz o budowie umocnionej linii San-Dniestr.

O ile pierwotne projekty budowy fortecy krakowskiej były jednoznacznie związane z kwestią przepraw wiślanych, to modernizacja tej twierdzy po 1871 roku, jak również gwałtowna polemika z lat 1868–1871 dotycząca ulokowania drugiej twierdzy galicyjskiej w Przemyślu lub w Jarosławiu, były przede wszystkim związane z różnymi koncepcjami prowadzenia polityki zagranicznej przez monarchię⁵⁰. Na uwagę zasługuje posługiwanie się przez sztabowców w tej dyskusji kategoriami historycznymi i geograficznymi. Ich skutkiem stało się przywoływanie południowych obrzeży Alp jako tradycyjnej bariery obronnej państwa, której rzekomo miały odpowiadać północne skłony Karpat (stosowane

⁴⁸ Przepustowość dzienna strategicznych linii kolejowych w Galicji w 1914 r. prezentowała się następująco: Bogumin-Kraków-Tarnów-Jarosław: 48 pociągów; Żylinia-Żywiec-Nowy Sącz-Tarnów-Jarosław: 15 pociągów; Koszyce-Nowy Sącz-Jasło-Zagórz-Chyrów-Lwów: 15 pociągów; Medzilaborce-Zagórz-Chyrów-Lwów: 30 pociągów; W. Bereźno-Drohobycz-Stryj-Lwów-Krasne: 15 pociągów; Mukaczewo-Stryj-Lwów-Krasne: 15 pociągów; Maramaros Szigeth-Delatyn-Stanisławów-Tarnopol: 15 pociągów. Łącznie dawało to 153 pociągi dziennie niezbędne dla transportu wojsk na wypadek wojny z Rosją. *Österreichs-Ungarns*, Bd. I, 15–16; Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit*, Bd. 3, 530.

⁴⁹ Tomasz Kargol, *Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie w latach 1850–1939* (Kraków: Historia Jagellonica, 2003), 186–187.

⁵⁰ Srbik, *Aus Österreich*, 72–73, 172–176; Wereszycki, *Sojusz*, 180–183, 242; Stanisław Pijaj, *Między polskim patriotyzmem a habsburskim lojalizmem. Polacy wobec przemian ustrojowych monarchii habsburskiej [1866–1871]* (Kraków: Historia Jagellonica, 2003), 306–310.

porównania: Galicja=Veneto, San=Adyga, Weron=Przemyśl), i to w kontekście wojen z Włochami (Piemontem) w latach 1848–1849, 1859 i 1866⁵¹.

Godne podkreślenia jest bardzo dobre rozeznanie przez sztabowców topografii Galicji poczynając od schyłku lat osiemdziesiątych XVIII wieku. Typowane rejon-y przeznaczone do dłuższej obrony (nawet improwizowanej), jak również koncepcje budowy fortyfikacji stałych, były z reguły trafnie obrane pod kątem wykorzystania ukształtowania pionowego i sieci wodnej Galicji. Wydaje się jednak, że część planistów, świadoma znaczenia bariery alpejskiej jako swoistej zapory chroniącej Austrię od południa, przeceniała znaczenie Karpat, a zwłaszcza Pogórza Karpackiego jako przeszkody rzekomo trudnej do pokonania⁵².

Sieć rzeczna Galicji nie stanowiła poważniejszej zapory podczas działań wojennych, co pokazały jasno kampanie 1809 i 1866 roku. Wzniesienia i góry Galicji, traktowane często jako „przedmurze” Węgier, zostały ostatecznie wykorzystane podczas I wojny światowej, umożliwiając Austriakom prowadzenie aktywnej obrony na niektórych odcinkach frontu (bitwa pod Limanową-Łapanowem 2–12 grudnia 1914 r. oraz utrzymanie frontu karpackiego zimą i wiosną 1915 r.)⁵³. Jednak, zgodnie z przewidywaniami, ukształtowanie pionowe Galicji tylko w bardzo ograniczonym stopniu zabezpieczyło nieliczne rejon-y tego kraju przed wojskami rosyjskimi. Prowizorycznie umocniona linia Sanu została użyta do osłony przegrupowania własnych wojsk we wrześniu 1914 roku oraz do działań opóźniających na przełomie października i listopada 1914 roku, zatrzymując wojska rosyjskie na trzy dni⁵⁴. Było to niewielkie osiągnięcie, które wszakże umożliwiło bardziej skoordynowany odwrót własnych wojsk i ich późniejszą reorganizację w celu przeprowadzenia skutecznej kontrofensywy.

Trwałą spuścizną austro-węgierskich koncepcji geostrategicznych pozostała sieć kolejowa Galicji. W czasach II Rzeczypospolitej, PRL-u i III Rzeczypospolitej opracowano projekty uzupełnienia brakujących szlaków oraz przeorientowania wielu istniejących linii. Niestety, poza kosmetycznymi zmianami nie przystąpiono do ich realizacji. W rezultacie układ połączeń kolejowych na południowych ziemiach Polski pozostał historycznym śladem inwestycji austro-węgierskich, podporządkowanych planowaniu geostrategicznemu z wykorzystaniem ukształtowania pionowego terenu Beskidów i Pogórza Karpackiego.

⁵¹ ÖStA/KA, KM Präs 1871, nr 33-2/1 (415), 7–54, nr 33-3/1 (2032), 2–23.

⁵² Szczególnie dobrze obrazowała to dyskusja na posiedzeniu Państwowej Komisji Fortyfikacyjnej 22.02.1871, podczas której odmienne koncepcje dotyczące wykorzystania wzniesień Pogórza Karpackiego w rejonie środkowego Sanu zaprezentowali: generał Josef Gallina, feldmarszałkowie porucznicy Georg Nuppenau, Franz John, Franz Kuhn oraz arcyksiążęta Wilhelm i Albrecht, ÖStA/KA, KM Präs 1871, nr 33-3/1 (2032), 19–42.

⁵³ Szerzej zob.: *Österreich-Ungarns*, Bd. 1, 563–595, 774–813; Bd. 2, 47–80, 124–211, 246–274.

⁵⁴ *Österreich-Ungarns*, Bd. 1, 313–320, 487–488.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Österreichisches Staatsarchiv/Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien (ÖStA/AVA)
 ÖStA/AVA, Handelsministerium Präsidialakten (HM Pr.), 1855, karton 13.
 Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv Wien (ÖStA/KA)
 ÖStA/KA, Alte Feldakten (AFA):
 kartony 789, 881, 1018, 2307.
 ÖStA/KA, Generalstab (GS):
 kartony 719, 724, 725.
 ÖStA/KA, Kriegminister-Lacy-Akten (KLA):
 1778, nr 45/85.
 ÖStA/KA, Kriegsministerium Präsidialakten (KM PräS):
 1871, nr 33–2/1; nr 33–3/1; nr 33–20/3; 1876 nr 75–21/11; 1885, nr 76–1/7; 1888, nr 76–1/5.
 ÖStA/KA, Karten und Plansammlung (KPS), Landesbeschreibungen (LB), K VII h:
 nr 55, 61, 63–65, 67–70, 84, 86–88, 90–1, 114, 124–1, 128, 138, 139, 146.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Conrad von Hötzendorf, Franz. *Aus meiner Dienstzeit 1906–1918*, Bd. 1–3. Wien-Leipzig-München: Rikola, 1921–1922.
Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783, t. I–XV. Kraków–Warszawa: Antykwa, 2012–2022.
 Piłsudski, Józef. *Geografia militarna Królestwa Polskiego*. W *Pisma zbiorowe Józefa Piłsudskiego*, t. III. Warszawa: Instytut Józefa Piłsudskiego 1937, 37–50.
Schematismus der Oesterreichisch-Kaiserlichen Armee für das Jahr 1812 (Militär-Almanach, t. 22). Wien: Graeffner und Comp., 1812.

OPRACOWANIA

Baczkowski, Michał. „Austriackie fortyfikacje w zachodniej Galicji w drugiej połowie XVIII wieku”. *Studia Historyczne* 1 (1998): 13–26.
 Baczkowski, Michał. *Pod czarno-żółtymi sztandarami. Galicja i jej mieszkańcy wobec austro-węgierskich struktur militarnych 1868–1914*. Kraków: Historia Iagellonica, 2003.
 Baczkowski, Michał. „Przemyśl czy Jarosław? Kulisy debaty austro-węgierskich władz wojskowych nad lokalizacją twierdzy nad Sanem”. *Przegląd Historyczno-Wojskowy* 4 (2024): 77–107.
 Baczkowski, Michał. *Wojna 1866 roku w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim*. Kraków: Historia Iagellonica, 2015.
 Bator, Juliusz. *Wojna galicyjska*. Kraków: Libron, 2005.
 Bogdanowski, Janusz. *Fortyfikacje austriackie na terenie Galicji w latach 1850–1914*. Kraków: Krakowski Oddział Towarzystwa Polsko-Austriackiego, 1993.
 Bukowski, Waldemar, Andrzej Janeczek. „Mapa józefińska Galicji (1779–1783) w przededniu edycji. Przedmiot i założenia programu wydawniczego”. *Studia Geohistorica. Rocznik Historyczno-Geograficzny* 1 (2013): 91–112.
 Claire, Guy. „Vauban, la Défense et la cohésion de l'économie nationale”. *Innovations* 2 (2008): 149–175.
 Criste, Oskar. „Die österreichische Truppen-Aufstellung gegen Preussen und Polen 1790”. W *Mittheilungen des k. und k. Kriegsarchivs*, 1–156. 3 Folge, II Band, Wien 1903.

- Dąbrowski, Jan. *Wielka Wojna 1914–1918*. Kraków: Wydawnictwo Trzaska, Evert, Michalski, 1937.
- Dehio-Handbuch. *Die Kunstdenkmäler Österreichs. Niederösterreich südlich der Donau*, Teil 2. Horn-Wien: Berger, 2003.
- Forstner, Franz. *Twierdza Przemyśl*. Warszawa: Bellona, 2000.
- Haidacher, Christoph. „Die historische Bedeutung der Mühlbacher Klause”. W *Die Mühlbacher Klause: Geschichte, Archäologie, Restaurierung*, Hrsg. Waltraud Kofler-Engl, 13–34. Bozen: Athesia, 2009.
- Holewiński, Mirosław. „Projekty ufortyfikowania Krakowa generała Johanna Gabriela Chastellera z 1798 roku”. W *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury*, 141–161. Kraków: Oddział PAN w Krakowie, 1999.
- Kargol, Tomasz. *Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie w latach 1850–1939*. Kraków: Historia Jagellonica, 2003.
- Kondracki, Jerzy. *Geografia regionalna Polski*. Warszawa: PWN, 1998.
- Lein, Richard. „«Sterb’ ich in Polen...». Strategische und taktische Vorbedingungen der Kriegsführung an der österreichisch-ungarischen Nordostfront 1914”. W *Nation, Nationalitäten und Nationalismus im östlichen Europa. Festschrift für Arnold Suppan zum 65. Geburtstag*, Hrsg. Marija Wakounig, Wolfgang Mueller, Michael Portmann, 371–376. Wien: Lit Verlag, 2010.
- Kupka, Vladimír a kolektiv. *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri, 2010.
- Mörz de Paula, Kurt. *Der österreichisch-ungarische Befestigungsbau 1820–1914*. Wien: Stöhr, 1997.
- Österreichs-Ungarns letzter Krieg, hrsg. Edmund Glaise von Horstenau, Bd. I. Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1931.
- Paldus, Josef. „Die Einverleibung Galiziens und der Bukowina in die österreichische Monarchie im Jahre 1772”. *Mitteilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien* 59 (1916): 417–455.
- Pijaj, Stanisław. *Miedzy polskim patriotyzmem a habsburskim lojalizmem. Polacy wobec przemian ustrojowych monarchii habsburskiej [1866–1871]*. Kraków: Historia Jagellonica, 2003.
- Podruczny, Grzegorz. *Król i jego twierdze. Fryderyk Wielki i pruskie fortyfikacje stale w latach 1740–1786*. Oświęcim: Napoleon V, 2013.
- Podruczny, Grzegorz. „Rola fortyfikacji w obronie wschodniej granicy Prus w koncepcjach Karla Wilhelma von Willisena”. *Przegląd Historyczno-Wojskowy* 4 (2024): 11–38.
- Podruczny, Grzegorz. *Twierdze z papieru. Fortyfikacje pruskie w latach 1786–1806*. Warszawa: Tetragon, 2020.
- Rauchensteiner, Manfred. „Zum «operativen Denken» in Österreich 1814–1914”. *Österreichische Militärische Zeitschrift* 2 (1974): 121–127; 3 (1974): 207–211; 4 (1974): 285–291; 5 (1974): 379–384; 6 (1974): 473–478; 1 (1975): 46–53.
- Rill, Robert. „Die Josephinische Landesaufnahme von Galizien und Lodomerien nach den Quellen des Hofkriegsrates”. W *Schlachtfeld Galizien*, 47–78. Wien: ACTA, 2016.
- Rydel, Jan. „Problem dowodzenia wojskami austriackimi podczas wypadków 1846 r. w Galicji”. W *Rewolucja czy praca organiczna drogami do niepodległości?*, red. Marian Drozdowski, 77–106. Poznań: Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1997.
- Srbik, Heinrich von. *Aus Österreich Vergangenheit. Von Prinz Eugen zu Franz Joseph*. Salzburg: Otto Müller, 1949.
- Steinitz, Eduard von, Theodor Brosch von Aarenau. „Die Reichsbefestigung Österreich-Ungarns zur Zeit Conrad von Hötzingendorf”. *Ergänzungsheft 10 zum Werke Österreich-Ungarns letzter Krieg*. Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1937.

- Szuro, Stanisław. *Koleje żelazne w Galicji w latach 1847–1914*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, Polskie Towarzystwo Statystyczne, 1997.
- Wagner, Walter. „Die k. u. k. Armee – Gliederung und Aufgabestellung”. W *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. V. *Die bewaffnete Macht*, hrsg. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, 142–663. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1987.
- Weingartner, Josef. „Die Feste Ernberg und ihre Vorpässe”. W *Außerferner Buch. Beiträge zur Heimatkunde von Außerfern*, hrsg. Raimund Klebelsberg (Schlern-Schriften 111), 145–156. Innsbruck: Wagner, 1955.
- Weck, Nadja. *Eisenbahn und Stadtentwicklung in Zentraleuropa am Beispiel der Stadt Lemberg* (Lwów, L'viv). Wiesbaden: Harrassowitz, 2020.
- Wereszycki, Henryk. *Sojusz trzech cesarzy. Geneza 1866–1872*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965.
- Zgórniak, Marian. *1914–1918. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1987.

STRONY INTERNETOWE

- Europe in the XVIII. Century. Arcanum Maps. <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-18century-firstsurvey> (dostęp: 1.03.2024).
- Galicja and Bucovina (1861–1864) – Second military survey of the Habsburg Empire. Arcanum Maps. <https://maps.arcanum.com/en/map/secondsurvey-galicja> (dostęp: 1.03.2024).
- Jablunkovské (Velké) šance. Hrady.cz. <https://www.hrady.cz/pevnost-bunkr-jablunkovske-velke-sance/texty?tid=6308&pos=1000> (dostęp: 23.03.2024).